

Hvordan tilrettelegge systematisk for læring slik at barn med store og sammensatte lærevansker får en best mulig utvikling?

Bente Hovdenak

artikkel spesialpedagogikk

Folkeuniversitet i Bergen

31.03.09

Denne artikkelen handler om hvordan man kan tilrettelegge systematisk for læring slik at barn med store og sammensatte lærevesker får en best mulig utvikling, ved å jobbe etter et konkret opplæringsystem kalt aktiv læring.

«En bør ikke betrakte et funksjonshemmet barn som et individ som har kommet til kort og som ikke har maktet å bli et normalt barn»

(Vygotksij, fra kurs om aktiv læring)

Elevgruppen jeg skriver om er den vi ofte kaller for multifunksjonshemmet og med alvorlig grad av utviklingshemming, «de svakeste elevene». For mange kan det være vanskelig å se hva disse barna kan lære. Hvor skal man begynne når avviket fra tradisjonell undervisning er så stort?

Mitt utgangspunkt for å skrive denne artikkelen er at vi som pedagoger ofte opplever at det kan være vanskelig å jobbe systematisk og målrettet med denne elevgruppen. Min erfaring er at skolene ikke har nok kunnskap om hvordan man skal tilnærme seg de utfordringene denne elevgruppen bringer. Hvordan skal vi sikre at de får et forsvarlig utbytte av opplæringen sin? De har jo samme rettigheter som alle andre skolebarn.

Alle barn fra 6 år har rett og plikt til opplæring. Elevgruppen jeg skriver om vil ikke kunne få et tilfredsstillende utbytte av det ordinære opplæringstilbudet og har dermed rett på spesialundervisning etter opplæringsloven § 5.1. (www.lovdato.no) Rettighetene reguleres gjennom lover, forskrifter og læreplaner. Det er likevel gjennom skolens og personalets praksis vi vil kunne se om vi oppfyller lovens krav og intensjoner. (Befring og Tangen, 2008)

Jeg vil i artikkelen vise hvordan man kan jobbe målrettet etter en spesifikk metode kalt Aktiv Læring (heretter kalt AL) i forhold til opplæringslovens intensjoner.

Der finnes flere ulike metoder å jobbe etter for å oppfylle kravene i opplæringsloven.

Grunnen til at jeg har valgt AL er at det er et helhetlig opplæringsystem som er tilpasset denne elevgruppen.

Min kjennskap til AL har vært stykkevis og delt i flere år. Det er først siste året jeg har forstått helheten i dette systemet, også i et større teoretisk perspektiv. Dette ønsker jeg å formidle videre. Artikkelen vil være en innføring i hele dette systemet, knyttet opp mot det å sikre eleven et forsvarlig utbytte av opplæringen etter opplæringslovens §5.1. (www.lovdato.no)

Elevgruppens sammensatte problematikk

I læreplanverkets generelle del står det at: "Det fremste mål for utdanning er utvikling. Opplæringen skal møte barn, unge og voksne på deres egne premisser og samtidig føre dem inn i grenseland der de kan lære nytt ved å åpne sinn og prøve evner." (www.udir.no)

Dette gjelder for alle elever. Det er vårt ansvar som pedagoger i skolen å klare å møte elevene på det utviklingsnivået de befinner seg, selv når elevene fungerer på et veldig tidlig utviklingsnivå.

Det er flere aspekter som gjør dette vanskelig overfor denne elevgruppen.

Disse barna har store sammensatte funksjonshemminger og ofte med ulike medisinske tilleggspromatikk som epilepsi, muskelspasmer og lunge-/slimproblematikk som er med på å hemme læreprosessen. (Nielsen, 2001)

Barnas utviklingsalder ligger flere år etter levealder. Det vil si at et barn på 7 år kan ha et funksjonsnivå på 7 mnd. De kan også ha en veldig varierende læringskurve der ett funksjonsnivå ikke samsvarer med ett annet. For eksempel kan et barn være på utviklingsnivå 6 mnd grovmotorisk mens det emosjonelle nivået er på 12 mnd.

Disse barna lærer veldig sakte (langsom læringstakt) og trenger mange flere repetisjoner enn funksjonsfriske barn før de oppnår læring. Man kan jobbe med samme ferdighet i flere år før den er automatisert og innlært. Dette gjør at gapet mellom levealder og funksjonsalder hele tiden øker.

Barna har sjelden verbalt språk og det tar lang tid (6-12 mnd) å bli kjent med hva ulike lyder, gester, mimikk og bevegelser kan bety.

Dette gir oss som skal jobbe med disse barna store utfordringer. Den sammensatte problematikken gjør det vanskelig å finne ut hvor barnets utgangspunkt er. Dette er avgjørende for de valgene vi gjør i forhold til elevenes opplæringsmål og hvilke metoder vi vil ta i bruk. Dette er også avgjørende i forhold til å sikre at barna får en best mulig utvikling. Hvis vi ikke vet hvor vi skal begynne kan vi heller ikke vite hvor vi skal.

Men ikke minst blir vi utfordret i holdningene våre. Er det barnas funksjonshemminger som setter begrensningene, eller kan det være vår tilnærming til problematikken?

I veiledning om spesialundervisning i grunnskole og videregående opplæring står det: «Både grunnskolen og videregående opplæring er forankret i prinsippet om å gi likeverdig opplæring.» (s.11)

Videre står det at «likeverdig opplæring er ikke en opplæring som er lik, men en opplæring som tar

hensyn til at elevene er ulike. Derfor må opplæringen alltid ha stort rom for tilpasning. Tilpasning skal medvirke til at alle, enten forutsetningene er sterke eller svake, kan utnytte sitt potensial og nå så langt som mulig.» (s.11)

Funksjonshemmede er bare funksjonshemmet i de situasjoner hvor de ikke innfrir krav og forventninger om mestring fra miljøets side. (Befring og Tangen, 2008)

For meg betyr dette at vi som personale må strebe etter å utvikle en felles forståelse for hvordan vi skal imøtekomme disse barnas behov, der valg av læringssyn og læringsmetodikk står sentralt. Hvis vi ikke klarer å tilrettelegge på det nivået barnet befinner seg, vil barnet føle utilstrekkelighet og miste motivasjon for læring. Dette kan kalles for «læreprosessen død». (Årdal, 2006)

Hva er aktiv læring?

Aktiv læring er et helhetlig opplæringssystem for barn og voksne med store og sammensatte lærevansker som har en utviklingsalder fra 0-4 år. Metoden ble gradvis utviklet av den danske småbarnspedagogen og psykologen Lilli Nielsen etter mange års erfaringer og studier, først med blinde småbarn med tilleggshandicap og deretter med multifunksjonshemmede generelt. Lilli Nielsen forstod at multifunksjonshemmede, som alle andre barn, må få anledning til å lære gjennom sin egen aktivitet.

Lilli Nielsen har tatt utgangspunkt i hvordan funksjonsfriske babyer og småbarn lærer gjennom sin egen utforskning og erfaring.

AL er inndelt i fire deler som henger nøye sammen:

1. Kunnskap om filosofi, teori og praksis som AL bygger på
2. «The FIELA Curriculum» som er opplæringen satt i system med kartlegging, tilpassete læreplaner og kontinuerlig evaluering av læreprosessen.
3. Perseptuelle hjelpemidler
4. Barnet sin tilgang til å lære gjennom AL

Til sammen utgjør disse fire delene et helhetlig opplæringssystem. Ved å utelukke noen av delene vil ikke barnet få fullt utbytte av systemet. (www.aktivlaering.no)

Jeg vil videre i artikkelen komme inn på alle disse fire delene. Jeg har spesielt vektlagt den første delen, fordi forståelsen av filosofien og teorien er avgjørende for hvordan man kan nyttiggjøre seg av systemet.

Lilli Nielsen`s filosofi og teori

Lilli Nielsen har utviklet en filosofi basert på tre grunnideer:

- Alle kan lære
 - Alle lærer langs de samme utviklingslinjene
 - Alle lærer gjennom sin egen aktivitet
-
- Alle kan lære

Med dette som utgangspunkt ligger et grunnleggende menneskesyn om at alle kan lære. Dette er ikke noe Lilli Nilsen diskuterer i bøkene sine. Hun bare konstaterer at sånn er det. Sånn er det for funksjonsfriske og sånn er det for funksjonshemmede.

At alle barn lærer og utvikler seg fra første levedag er noe som de fleste utviklingspsykologiske teorier er enige om. (Vedeler, 1989) «Dette gjelder også de svakeste, barn med funksjonshemminger av ulik art og grad, og multihandikappede barn med store hjerneskader.» (Vedeler, 1989, s. 9)

Likevel opplever jeg at mange oppfatter at mennesker med langsom læringstakt ikke er i stand til å lære noe særlig. Dette gjelder spesielt mennesker der gapet mellom levealder og utviklingsalder har blitt veldig stort.

I følge Astrid Årdal skrev Horgen i 1988: «De er elever som lærer svært lite, om noe, der andre lærer av seg selv.» (Årdal, 2006, 52)

Som Horgen skriver skjer utviklingen nesten av seg selv hos det lille spedbarnet, forutsatt at man er i et stimulerende miljø og har sensitive omsorgspersoner rundt seg. (Rye, 2002) Når utviklingen ikke skjer av seg selv, på tross av disse faktorene og det faktum at barnet nå går på skole er det lett å tenke at barnet ikke er i stand til å lære noe særlig.

Hvilket syn man legger til grunn er avgjørende for hvordan vi ser på opplæringen av barn med langsom læringstakt. Det vil påvirke oss i hvordan vi velger å utføre jobben vår som pedagoger, hvordan vi velger å tilrettelegge for læring og hvilke målvalg vi tar for den enkelte elev. I siste instans vil det også påvirke i hvilken grad vi oppfyller opplæringslovens krav om et forsvarlig utbytte av opplæringen.

➤ Alle lærer langs de samme utviklingslinjene

«I prinsippet er utviklingsprosessene de samme for alle, men noen barn trenger lengre tid.»

(Vedeler, 1989, s. 9)

Barns utvikling skjer ved at man gjennomgår bestemte, universielle utviklingsstadier i en viss rekkefølge. Det neste stadiet bygger alltid på det foregående. (Rye, 2002)

«Alle må lære å krype før man kan gå» er et mye brukt uttrykk. (ikke bare i forhold til barn, men også voksne som skal lære nye ting.) Det sier noe om at man må lære noe grunnleggende før man kan lære noe mer avansert. Man kan ikke hoppe over trinn i utviklingen. Det vil oppstå «huller» i læringen og man må gå tilbake og lære det foregående trinnet for at ikke den videre læreprosessen skal bli hemmet.

Som tidligere nevnt har disse elevene som regel en lite samsvarende utviklingsprofil. Elever med en varierende utviklingsprofil må få anledning til å utligne nivåforskjellene. Det vil si at man ikke bare kan jobbe med elevens sterke sider. Man må også stimulere de områdene som barnet har størst problemer med for å oppnå en størst mulig nivålikhet for å fremme den videre utviklingen. (Årland, 2006)

➤ Alle lærer gjennom sin egen aktivitet

Aristoteles: «det vi må lære før vi kan gjøre det, det lærer vi ved å gjøre det.»

(www.aktivlaering.no)

Piaget ser på barnet som en som initierer, responderer og aktivt eksperimenterer i sitt samspill med omverdenen. (Rye, 2002)

Et lite barn som skal lære alt for første gang må lære gjennom sin egen aktivitet. Det vil ikke ha forutsetninger for å kunne lære ved at noen viser (modell-læring) eller forklarer (formidlingspedagogikk) hvordan noe skal gjøres. Det har ikke fått gjort seg nok erfaringer ennå til at det kan ta i bruk slike avanserte lærestrategier.

Liv Vedeler (1989) skriver at vi må være klar over at barn lærer når de selv er aktive, og at et hvert barn er unikt og lærer ut fra sine egne forutsetninger og erfaringer.

Også større barn lærer gjennom sin egen aktivitet, men de har etter som de utvikler seg også utviklet andre måter å lære på.

Lilli Nielsen (2001) mener at hvis barnet får mulighet til å lære ut fra sin egen aktivitet, vil det få erfaringer som gradvis vil gjøre det i stand til å reagere relevant på instruksjoner og undervisning.

Hvordan lærer barn på et tidlig utviklingsnivå?

«For små barn er motorikken ”motoren” som driv fram all anna utvikling fordi læringa deira er knytta til kroppsleg sansing, erfaring og repetisjon.» (www.aktivlaering.no)

I følge Piaget er barnas første livsfase fra 0-18 måneder den sansemotoriske perioden. Barnet oppfatter gjennom sine egne sanser og sin egen motoriske aktivitet og på den måten utvikles begreper om rom, tid og årsaksforhold. (Vedeler, 1989)

Babyens evne til å bevege seg er en nødvendig forutsetning for all læring.

Når barnet blir født har det allerede beveget seg i flere måneder i mors liv. Etter fødselen fortsetter det å bevege seg. Bevegelsene vil gradvis gå fra å være reflekststyrt til å bli bevisste handlinger.

Dette skjer automatisk hos funksjonsfriske barn, mens hos barn med langsom læringstakt må man legge til rette for at dette skal skje. Barnet må få mulighet til å være i samspill med omgivelsene for å stimuleres til egenaktivitet.

Det er gjennom interaksjon med omverdenen at barnet utvikler seg. Barnet viser interesse for å utforske og manipulere gjenstander og det er også engasjert i sosialt samspill helt fra fødselen av. (Rye, 2002)

Det er de sansemessige opplevelsene barnet får gjennom sin egen aktivitet, som gjør bevegelsene meningsfulle og motiverer det til nye bevegelser, og gjør at barnet får mulighet til å gjøre nye erfaringer. For et bevegelseshemmet barn betyr dette at lekene må være så tilgjengelig at den minste lille bevegelse fører til stimulering.

Barnepsykolog Magne Raundalen skrev i en kronikk i Dagbladet den 04.03.09: «vi vet at det er erfaringene som bygger den uferdige hjernen.»

(<http://www.dagbladet.no/2009/03/04/kultur/debatt/barn/oppdragelse/5129897/>)

Et lite barn kan drive sin egen utvikling gjennom egen aktivitet. Babyen kan ligge på gulvet og slå på lekene som henger fra «baby-gymmen». Dette kan den gjenta i det uendelige og på den måten begynner babyens hjerne å organisere det den erfarer.

Babyen utvikler mange nye spor i hjernen. Ikke bare om sine egne bevegelser og hvordan de er med på å påvirke lekene, men dette er også viktig erfaring for barnets videre begrepsutvikling. Elever med langsom læringstakt må få samme mulighet til å bygge erfaringer, ut fra sitt utviklingsnivå, for å kunne utvikle seg videre.

Barnets intellektuelle utvikling skjer gjennom at barnet kontinuerlig reorganiserer sine intellektuelle prosesser ut fra sine erfaringer i samspillet med miljøet. (Rye, 2002)

Lilli Nielsen (2001) mener at barn under 3 år ikke kan undervises. De lærer gjennom sine egne handlinger og vil derfor profitere på å lære gjennom egne erfaringer fremfor å bli trent eller undervist.

Med dette synet skiller AL seg fra tradisjonell undervisning, der læreren er den som formidler og eleven er en passiv mottaker. (Sandell, 2006) Synet på opplæring av utviklingshemmede er også i stor grad preget av den tradisjonelle tankegangen. Ved et slikt læringssyn må barnet lære ut fra den voksnes læringsstrategier og ikke gjennom sine egne. (Årdal, 2006) Utviklingshemmede som fungerer på et tidlig utviklingsnivå blir ofte «tvunget» til å bruke lærestrategier de ikke er modne for ennå. Pedagogens valg av metode kan da virke hemmende på læreprosessen.

Lilli Nielsen understreker at hvis en voksen beveger barnets arm så er det den voksnes hjerne som har tatt beslutning om bevegelsen, mens hvis barnet selv utfører handlingen kommer beslutningen fra barnets hjerne. For at barnets bevegelser skal bli etablert som bevisste handlinger styrt av barnets hjerne må barnet få anledning til å bevege seg og utforske på egenhånd. (Nielsen, 2001) I boken «Grib og du kan begripe» skriver Nielsen (1994) at hun selv endret metode fra å føre barnets hånd til å la barnet få tilgang til å eksperimentere på egenhånd. Dette førte til at barna ble mer aktive med hendene og de fikk en forbedret gripeevne, som igjen førte til en mer variert bruk av hendene

Lilli Nielsens funksjonsskjema

Lilli Nielsen har utviklet et kartleggingsverktøy for aldersgruppen 0-48 mnd. Disse funksjonsskjemaene kartlegger 20 ulike områder som er viktig for barnets utvikling.

Hvert område er delt inn i stadier og med helt konkrete beskrivelser av ferdighetene som utvikles i hvert stadiet. Dette er en mer omfattende og grundig kartlegging enn de mer tradisjonelle kartleggingsverktøyene, som vanligvis velger ut noen få områder som skal kartlegges.

Nielsen mener at kartleggingen bør dekke så mange områder som mulig for å kunne ha en helhetlig tilnærming til barnet. Funksjonsskjemaet er en sentral del av Lilli Nielsens opplæringssystem. Hun mener at bruken av disse skjemaene bør være en kontinuerlig prosess og utføres av de som kjenner barnet best, slik at man hele tiden kan tilpasse opplæringen ettersom barnet utvikler seg. (Nielsen, 2000)

I § 5.1. står det: «I vurderinga av kva for opplæringstilbod som skal givast, skal det særleg leggjast

vekt på utviklingsutsiktene til eleven. Opplæringstilbudet skal ha eit slikt innhald at det samla tilbodet kan gi eleven eit forsvarleg utbytte av opplæringa i forhold til andre elevar og i forhold til dei opplæringsmåla som er realistiske for eleven.» (www.lovdatab.no)

Eleven skal ha et forsvarlig utbytte av opplæringen. Det betyr at vi er nødt til å dokumentere at det skjer en utvikling over tid. Ofte ser vi at barna utvikler seg uten at vi klarer å si konkret hva som har utviklet seg og i hvor stor grad. Fordi læringen skjer så langsomt må vi inn på detaljnivå og studere hva barnet gjør nå som det ikke har gjort før. For at vi skal kunne klare å se disse ørsmå skrittene i barnets utvikling må vi vite noe om barns utvikling generelt.

For å kunne vite at eleven har en utvikling må vi kjenne elevens utgangspunkt. Dette er også en forutsetning for å klare å lage realistiske opplæringsmål for eleven. Læringen skal foregå i barnets nærmeste utviklingszone for at spenningsforholdet mellom mestring og utfordring skal være optimalt. (Dysthe, 2001) Rett til spesialundervisning innebærer også rett til en individuell opplæringsplan (IOP). Den skal inneholde realistiske og målbare mål for eleven basert på elevens forutsetninger. (Befring og Tangen, 2008) Bare gjennom en kontinuerlig, systematisk og grundig kartlegging vil vi kunne sikre oss at vi gir eleven et forsvarlig opplæringstilbud.

The FIELA Curriculum – et system for opplæring

The FIELA Curriculum består av en instruksjonsbok, en perm med beskrivelser av 730 ulike læringsmiljø og en uketavle for å systematisere opplæringen.

Nielsen har utviklet dette systemet for å sikre at barn med langsom læringstakt får en individuell opplæring der de hele tiden befinner seg i en dynamisk læringssirkel.

Bokstavene i **FIELA** står for ulike sentrale prinsipper i opplæringen:

F – Flexible – opplæringen skal være fleksibel og tilpasse seg barnets behov og interesser

I – Individual – opplæringen skal være individuelt tilrettelagt og ta utgangspunkt i barnets forutsetninger.

E – Enriched – opplæringen skal bestå av rikholdige læringsmiljøer som gjør den neuronale aktivitet maksimal og variert.

LA – Level Appropriate – opplæringen skal følge barnets utviklingsnivå på de ulike områdene kartlagt i funksjonsskjemaet.

Curriculum betyr lærings skjema og henviser til en tavle som Nielsen har laget for å systematisere de ulike læringsmiljøene barnet bør få tilgang til i løpet av en uke. Læringsmiljøene skal være variert og gi barnet en helhetlig opplæring. Utvelgelsen av læringsmiljøene skal alltid være basert på en grundig og realistisk kartlegging og være gjenstand for en kontinuerlig evaluering. (Nielsen, 1998) Lærings skjemaet blir et hjelpemiddel til å sette elevens IOP ut i praksis.

Perseptuelle hjelpemidler

For å hjelpe det bevegelseshemmede barnet til å komme i posisjon for å kunne utforske gjennom sin egen aktivitet har Lilli Nielsen utviklet ulike perseptuelle hjelpemidler. Flere av bøkene hennes omhandler hvordan disse skal brukes for å stimulere til utvikling. De er viktige hjelpemidler for å kunne tilrettelegge for en variert læring.

Jeg har valgt å kort komme med noen eksempler av de hjelpemidlene jeg har mest erfaring med.

Ressonanseplaten er en trefiberplate med en ramme rundt som barnet kan ligge på når det leker. Rammen ligger ned mot gulvet slik at det blir et lite hul-rom mellom gulv og plate. Barnet får ved minste bevegelse en feedback fra platen som stimulerer til mer aktivitet. Det er fantastisk å oppleve at barn som nesten ikke beveger seg på en treningsmatte blir et aktivt og utforskende barn på platen.

Det lille rom har flere funksjoner og skal hjelpe barnet til å utvikle fin- og grovmotorikk, og forståelse for rom og begreper. «Rommet», på 1x1 meter, er plassert over barnets overkropp når det ligger på ressonanseplaten. Inne i «rommet» skal det henge gjenstander som er tilpasset barnets interesser og utviklingsnivå. Det er et poeng at det henger flere av samme ting, men i ulik farge og størrelse for at barnet skal kunne sammenligne og bygge erfaringer. Mange barn som fungerer på et tidlig utviklingsnivå kan ha problemer med å nyttiggjøre seg av synet i et stort rom. I det lille rommet får barnet anledning til å utvikle øye-hånd-koordinasjonen uten forstyrrelser. Etterhvert vil barnet klare å ta i bruk denne ferdigheten også i andre sammenhenger.

HOPSA-drakt er forkortelse for Holdt OPpe for Stående Aktivitet. Den henger i en takskinne som gjør at barnet får mulighet til å gå/hoppe/danse/bevege seg rundt i rommet der man har tilrettelagt ulike stimulerende læringsmiljøer. Et barn som ellers er helt avhengig av at noen forflytter det kan få anledning til å komme seg dit det vil på egenhånd.

Essefen er to plater med fjær i mellom som kan brukes i kombinasjon med de andre hjelpemidlene. Den fjærer når barnet kommer borti med en fot og stimulerer til videre aktivitet. For barn med spissfot kan den hjelpe til å øke bevegeligheten i leddene og barnet får en økt blodsirkulasjon i bena.

Tilgang på læring gjennom AL

Den voksnes innsats er en vesentlig forutsetning for å sette i gang og opprettholde barnets aktive læring. Årdal (2006) presiserer at hvis man ikke ser på læreprosessen til elever med langsom læringstakt som kvalitetsmessig lik andre barn, vil man ikke kunne ta i bruk AL som opplæringsystem.

Barn med langsom læringstakt er avhengig av sensitive voksne som er i stand til å forstå barnets behov for å gjøre ulike erfaringer gjennom sin egen aktivitet. Tilrettelegging av barnets læringsmiljø blir helt avgjørende for barnets mulighet til å gjøre seg meningsfulle erfaringer.

Vi må ta utgangspunkt i barnets utviklingsnivå for å fremme den videre utviklingen. For å finne barnets utviklingsnivå og tilrettelegge for læring innenfor barnets nærmeste utviklingszone må vi foreta en grundig og realistisk kartlegging. Deretter må opplæringen systematiseres og være gjenstand for en kontinuerlig evaluering som til enhver tid sikrer at barnet får individuelt tilpassete utfordringer.

Optimal utvikling skjer når det er overensstemmelse mellom miljøets muligheter og forventninger og barnets forutsetninger. (Rye, 2002)

Ved hjelp av AL kan man gi barn med langsom læringstakt en kvalitativ god opplæring etter opplæringslovens intensjoner og krav.

Kvalitet på opplæring vil innebære å fremme god læring for den enkelte elev. (Befring og Tangen, 2008) Gjennom Aktiv Læring får opplæringen retning.

Litteraturliste

- Befring, Edvard og Tangen, Reidun (red) (2008) «*Spesialpedagogikk*» Cappelen Akademiske Forlag
- Dysthe, Olga (red) (2001) «*Dialog, samspel og læring*» Abstrakt forlag AS
- Kristiansen, Elin (2008) «*Vår vei til Aktiv Læring*» artikkel i Flere Glade Barn nr. 4
- Lund, Anne Grete (2004) «*Erfaringer med hjelpemidlene HOPSA-drakt og Essef*» artikkel i Barnestafetten nr. 43
- Nielsen, Lilli (2000) «*Funktions-skema. Niveauer: 0 – 48 mdr.*» Sikon
- Nielsen, Lilli (1994) «*Grib og du kan begripe*» Sikon
- Nielsen, Lilli (1998) «*730 læringsmiljøer – The FIELA Curriculum*» Sikon
- Nielsen, Lilli (1991) «*Rummet og Jeg`et*» Sikon
- Nielsen, Lilli (2001) «*Tidlig læring, trin for trin*» Sikon
- Raundalen, Magne (2009) «*Superforeldre ødelegger ikke barna*»
<http://www.dagbladet.no/2009/03/04/kultur/debatt/barn/oppdragelse/5129897/>
- Rye, Henning (2002) «*Tidlig hjelp til bedre samspill*» Gyldendal Norsk Forlag AS
- Sandell, Marie (2006) «*Alle kan lære! - men ikke på samme måte, og ikke på samme dag*» Kommuneforlaget
- Vedeler, Liv (1989) «*Lek og kommunikasjon i de første leveår*» Pedagogisk Psykologisk Forlag
- Årdal, Astrid (2006) «*Tilgang på læring. Systemretta opplæring for barn med langsam læringstakt*» Hovedoppgave i pedagogikk, Universitetet i Oslo
- Årdal, Astrid (2007) «*Tilgang på læring - systemretta opplæring for barn med langsam læringstakt*» artikkel i Pedagogisk Profil nr. 3

Internettkilder:

www.aktivlaering.no

[www.lovdatabasen.no : LOV 1998-07-17 nr 61: Lov om grunnskolen og den videregående opplæring](http://www.lovdatabasen.no/lov/1998-07-17/lov-1998-07-17-61)

[www.udir.no : Generell del av læreplanverket og Veiledning spesialundervisning i grunnskole og videregående skole](http://www.udir.no/veiledning/veiledning-spesialundervisning-i-grunnskole-og-videregaaende-skole)

Muntlige kilder:

Årdal, Astrid og Årdal, Guro (2009) kurs om Aktiv Læring

Diverse forelesninger (2008/2009) på studiet Spesialpedagogikk 30 stp ved Folkeuniversitet i Bergen

Bildebruk med tillatelse fra foresatte